

Գ Ր Ա Ւ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
ՀԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ

(Հրահան Արմենի ՄԱՐԶՊԱՆԸ ԵՎ ՍՊԱՐԱՊԵՏԸ գրքի մասին)

Այս գրքի մասին գրախոսական գրելիս, մերը ակամայ մտածում է, թե արդյո՞ք հարգելի բանասեր, մեզ էլ, մյուս գրախոսների նման, չի մեղադրի անդիտության մեջ, որ չեն կարողացել աղբյուրներ, ծանոթ չեն պատմական փաստերին։ Պետք է ասել, թե, որ Հրահան Արմենը նույնպես լավ չի կարողացել պատմական աղբյուրները, Բայց մենք նրան այդ մեղադրանքը չենք ուղղում տալ։ Մենք նրան մեղադրում ենք պատմական փաստերը միակողմանի, միառումակողմ դնելով րմբոսելու մեջ։ Պատմաբանը պետք է ճիշտ արտացոլի պատմական իրականությունը, նա ռազմակողմանի կերպով պետք է ցանկ տվյալ դարաշրջանի մասին եղալ) փաստական նյութը և ըստ այնմ հանի իր եզրակացությունը։ Միակողմանի, սուբյեկտիվորեն չի կարելի շարադրել պատմությունը, այն էլ Վարդանանց պատերազմի պատմությունը, որը նվիրական է եղել հայ ժողովրդի համար և որի մասին հայագիտությունն ստեղծել է մեծ դրականություն։

1551 թվականին արտասահմանում ջրված հայությունը և Հայ նվաճողներին, իր նմանայն Հայոց Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, պատրաստվում էին տանել Վարդանանց պատերազմի 1500-ամյակը, որը նաև հայ ժողովրդի նվիրական տունն է։ Անշուշտ այդ տոնակատարությունն ուներ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն։ Նա նպատակում էր հայրենասիրության ամրապնդմանը և ի՛նչ ավելի էր համախմբում արտասահմանի տարբեր երկրներում ջրված հայ բնակորենքը Հայ նվաճողների և հայրենասեր կազմակերպությունների շուրջը։

Արդյո՞ք այդպես էր մտածել Հրահան Արմենը, երբ գրում էր իր սույն աշխատությունն այդ տոնակատարության ժամանակ։ Ո՛չ, նա չի ունեցել այդ գիտակցությունը և չի ըմբռնել այդ տոնակատարության ազդային-հայրենասիրական նշանակությունը։ Գուցե և րմբոսել է, որայց նա իր այդ աշխատությամբ թիկունքից է հարվածել հայ ժողովրդին։ Մենք այս մեղադրանքը չէինք տա հեղինակին, եթե նա իր աշխատությունը գրեր ու հրատարակեր տոնակատարությունից մի հինգ տարի արագ կամ հետո. կասեինք՝ դա գիտական գործ է և նրա հետ կվիճեինք գիտականորեն։ Բայց ցանի որ նա գրել ու հրատարակել է տոնակատարության շրջանում (1950—1952), նպատակ է ունեցել նսնմացնելու և թուլացնելու այդ ազգային-ենկեցական տոնը։ Դիտել է, նա իր աշխատության ներածականում ասում է, որ գրքը պատրաստ է եղել 1944 թվականին, բայց դա չի երևում ներածությունից ու վերջաբանից։

Հրահան Արմենի գրախոսվող սույն աշխատությունը, որ յույս է տեսել լուս-Անձեղում 1952 թվականին, բաղկացած է ներածությունից, առաջին, երկրորդ, երրորդ մասերից, 17 գլխից և վերջաբանից, ընդամենը 247 էջ։ Բուն նյութը սկսվում է երրորդ մասից (172—245 էջերը), ընդամենը 73 էջ, որը կազմում է աշխատության մոտ 30 տոկոսը։ Հետևաբար, աշխատության 70 տոկոսը շատ ցիլ է առնչվում բուն նյութի հետ։ Նա իր աշխատությունը սկսում է մի ընդարձակ ներածականով, մոտ 45 էջ, որը նույնպես ցիլ է առնչվում շարադրվելից դեպքերի հետ։

Աշխատության առաջին և երկրորդ մասերի պատմական նյութը սկսում է Հայաստանի առաջին բաժանումով Հոռմի և Պարսկաստանի միջև և վերջանում է Արշակունիների թագավորության վերացումով Արևելյան Հայաստանում 428 թվականին, մոտ 45 տարվա պատմություն, որը դարձյալ կապ լուսի իր շարադրած նյութի հետ։ Եթե հեղինակը նպատակ է դրել իր առաջ դրել Հայաստանի Գ դարի վերջին ցատորդի և Ծ դարի առաջին կեսի պատմությունը, այն ժամանակ աշխատության վերնագիրը չի համապատասխանում իրականությանը, Բայց ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ հեղինակն ուղղակի ցանկացել է իր աշխատության ծավալը մեծացնել և կազմակերպել նյութերով լցնել է լրացրել, որը բուրրացնում է իր աշխատության խնդիրն է՝ պարզապես և՛ Վասակ մարզպանի և Վարդան սպարապետի վառած քաղաքականությունը կամ բունած դիրքը 450—451 թվականների հանդեպ, թե՛ դրանցից ո՛րն է ճիշտ։ Այդ մասին է խոսում աշխատության երրորդ մասը, որին էլ կվերաբերեն մեր գիտությունները։

Հայ-պարսկական այն պատերազմը, որը տեղի է ունեցել 451 թվականին և հայտնի է Վարդանանց պատերազմ անունով, հայ ժողովրդի պատմության մեջ ամենից ավելի հույսկված, ազգային նվիրական պատմական դեպքերից մեկն է և այդ պատճառով իր արժանի տեղն է զբաղում հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ Ավարայրին կարող է նմանվել միայն 1918 թվականի մայիսի Սարդարապատի (այժմ Հոկտեմբերյան) մեծ ճակատամարտը թուրքական նվաճողների դեմ, որն իր ձևով ու բովանդակությամբ, կոմադ ուժերով ու պայքարի մեթոդներով նման է Վարդանանց պատերազմին։ Վարդանանց պատերազմի մասին տեղեկություն հնադարյան հայ պատմագիրներից հետևյալները։

1. Եղիշեի «Վարդանանց պատմություն» աշխատությունը, որն ակնատեսի գործ է և գրված է դեպքերից 8—10 տարի հետո։ Բայց մի շարք հայագետներ, որոնց թվում և Հրահան Արմենն անհիմն կերպով համարում են երկրորդական աղբյուր։ Սակայն իրականում Եղիշեի աշխատությունն իր տված հարուստ փաստերով, որպես ակնատեսի գործ, պետք է համարել առաջին աղբյուր։ Ժիշտ է, Եղիշեն շատ հաճախ իր ուղարկությունը դարձրել է լեզվական ոճերի, դարձվածքների, ներբողների, ողբերի ու կրակոտ մեղադրանքների վրա

1. Մենք օգտագործում ենք Ե. Տեք-Միկայանի աշխարհարար թարգմանությունը, Երևան, 1946։

տալիս ոչ միայն դեպի նա, այլև դեպի վարդանանց պատերազմը: Այդ է ցույց տալիս Հրանտ Արմենի «Մարզպանը և Սպարապետը» աշխատությունը:

450—451 թվականներին հայերի մղած ազատագրական կռիվներին, առանձնապես Ավարայրի ճակատամարտի մասին, հայագիտությունը ստեղծել է մեծ գրականություն: Ուսումնասիրողների մեծ մասը, սկզբած Զ. Միքայելի Զամյուսեից, այդ կռիվներն ու Ավարայրի ճակատամարտը համարում են կրոնական պատերազմներ: Այդ տեսակետը պաշտպանողների թիվն են դասվում համարյա բոլոր գաղափարների հեղինակները, Հայ եկեղեցու պատմություն գրողները, քաջապետության միջնակարգ դպրոցների մի քանի գաղափարներ, հատկապես 1914 թվականին վենետիկում լույս տեսած Զ. Սահակ Տեր-Մովսեսյանի «Հայոց պատմություն» աշխատության, ուր հեղինակը վարդանանց անցքերը մեկնաբանում է որպես «ազգային պատերազմներ»: Իսկ մնացածները ավանդական կերպով այդ դեպքերը քննադատում են որպես կրոնական հողի վրա առաջացած ապստամբություններ:

Անշուշտ առաջին տեղը պատկանում է Ստ. Պալանյանի «Հայոց պատմություն» աշխատության, որն ի դարի յարժույթները համարվում են առաջին և երկրորդ կրոնական պատերազմներ: Քայքայն ուսումնասիրողների մի այլ խումբ, որոնց թվում է Մ. Գարազայանին իր «Փնտկան պատմություն հայոց» աշխատության 4-րդ մասի 111—212 էջերի մեջ, որ նվիրել է վարդանանց անցքերի լուսաբանմանը, քննադատում է որպես միջինդարյան պայման: Զ. Մանանդյանը, Գարազայանից ավելի առաջ գնալով, իր «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», (Երևան, 1934 թ., էջ 280—302) աշխատության մեջ, պարզ ու որոշ քննադատում է որպես նախադարձական ապստամբություններ, այդպիսով հայ ֆեոդալները պայքարում են պարոնական ֆեոդալների դեմ իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար: Հայ եկեղեցին վարդանանց անցքերը համարում է ազգային-կրոնական պատերազմներ: Իսկ սովետական պատմագրությունը և պատմափոխասանությունը պարոնական տիրապետության դեմ ուղղված վարդանանց շարժումները քննադատում են որպես «փոփոխություն-ազատագրական պատերազմներ»:

Հայագիտության ճշշող մեծամասնությունը, բացի մի քանի հեղինակներից, վարդանանց շարժումները համարում են ճիշտ, տեղի ու ժամանակին կատարված անցքեր և դատապարտում են վասակին ու իրավադիր կերպով արդարացնում վարդանանց: Վասակին արդարացնելու առաջին փորձը կատարում է Մ. Գարազայանը, համարելով նրան խոհեմ, հետադարձ, հայրենասեր և նույնիսկ մի դիմադրող ժողովրդի վարդապետ: Գարազայանից հետո հայ քանասեր-պատմաբանները և, Ադոնցը և, որ նույնպես իր «Марпан Васак перед судом историков»³ աշխատության մեջ փորձ է անում արդարացնել վասակին, որ իրը թե

նրա վերած թաղաքականությունն ավելի ճիշտ է եղել, քան վարդանանցը, նույն կարծիքին է նաև Լևոն⁴:

Մանթանյուվ Հրանտ Արմենի աշխատության երրորդ մասին, դալիս ենք այն եզրակացության, որ նա իր աշխատության այդ մասը շարադրել է քաղաքականական պատմաբան լեռնի աշխատության հիման վրա և քայլ առ քայլ հետևում է նրան: Երևում է, հեղինակն իր աշխատության առաջաբանում ցույց է տալիս, որ իր դործը պատրաստ է եղել 1944 թվականին, այնինչ լեռնի «Հայոց պատմություն» աշխատության երրորդ հատորը լույս է տեսել 1947-ին: Բայց իրականությունն այն է, որ երկուսի շարադրանքը նույնն է:

Անհնջ մի քանի որինակ, Լևոն Եղիշիի դործը համարում է դուրացականական մի վեպ, որ գրել է թարգմանական նպատակով (էջ 48 և 49) և իր աշխատությունը շարադրում է քաղաքական փառաբանություններ և առում նաև Հրանտ Արմենի, միայն մի տարբերություն, որ Լևոն երբեմն հայվի է նստում Եղիշիի հետ և քննադատում է ապստամբության մեծություններ, այնինչ Հրանտ Արմենը խաղաղ ու ազդու մի շարժում է համարում վարդանանց պատերազմը և ավելի է մեծարում վասակ մարզպանին, քոլորովին միտում է վարդան ապարապետի դերը ու նրան դարձնում իրը «հիմնական ղեկավար երեքի ձեռքին մի գործիք»: Լևոն նշում է, որ վարդանն ու իր կողմնակիցները վճռել էին մեռնել, նույնն էլ առում նաև Հրանտ Արմենի, Լևոն հողտրականների դերը մեծացնում և վարդանին դարձնում է նրանց ենթակա հույ մի կամակատար, նույնն ավելի խիստ անում է Հրանտ Արմենի և այլն:

Հրանտ Արմենի, գրելով սույն աշխատությունը, նոր աշխարհ: Բայց չի անում վարդանանց պատմության ուսումնասիրության քննադատում: Նա առում է այն, ինչ որ հայագիտության ներկայացուցիչներն ասել են մոտ 60—70 տարի առաջ: Սակայն իրականությունն առաջ շեղանքներ համար, նշենք այն տարբերությունները, որ նա առաջ է բաշել իր գրքում: Նրա աշխատության երրորդ մասի վերնագիրն է «Ապստամբություններ, որ քաղաքային պատերազմի փոխվեցավ», ու առաջին, երկրորդ՝ որ 450—451-ի շարժումները զինավարժ էլ «հիմնական ղեկավար երեքը», հետևաբար վարդանանցը պետք է փոխվի ղեկավար անունով և երրորդ, որ Ավարայրում հայ կոլոկ ուժերի թիվը լի անցել 9—10 000-ի սահմաններից: Ըստ երևույթին Հրանտ Արմենը լի հասկացել, թե ի՞նչ քան է քաղաքային, ավելի ճիշտ քաղաքացիական պատերազմը: Քաղաքացիական պատերազմի նպատակն է հին հասարակարգը փոխել նորով, կամ վերացնել հին հասարակարգի մնացորդները: Հայ նախարարները իրար դեմ շատ են կռվել, նրանց կռիվները կարելի է շփոթել քաղաքացիական պատերազմի հետ: Պա առնվազն թյուրիմացություն է: Արդյո՞ք վարդանանց շարժումները նման նպատակ են ունեցել և հետապնդել են մի նոր հասարակարգի ստեղծումը, իհարկե ոչ:

³ Մ. Գարազայան, «Փնտկան պատմություն հայոց», մաս Գ, էջ 143—182, Թիֆլիս, 1895:

⁴ Н. Адонц, «Марпан Васак перед судом историков» (записки Восточн. отдел. ИМП. Археолог. общ. XV С. Петербург, 1901, стр. 0121—0130.

⁴ Լեոն, «Ա. Մանթանյուվ», Թիֆլիս, 1904, էջ 289. համարյա նույն ոգով է շարադրված նաև «Հայոց պատմություն» Բ հատորը, Երևան, 1947, էջ 45—80:

Ամեն պարագայում հայերի իրար դեմ մղած կռիվները քաղաքացիական լինելի չեն կարող. իսկ Ավարայրն առավել ևս քաղաքացիական կռիվ էր, այլ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն էր Սասանյանների և Նրանց հետ միացած հայ դավաճան նախարարների և չեմոնի վարդապետի պետերազմի նպատակը և ընթացքը հարազատ և ձուր Աստուծոյ Եղիշի վարդապետից պատերազմը հիշու լուսաբանելու հնարավոր չէ:

371 թվականին Միտրավի ճակատամարտից մինչև 451 թվականը, ավելի քան 80 տարի, Հայաստանը չի ենթարկվել օտեր պատերազմների ու ավերումների Այդ տարիներին երկիրը տնտեսապես ու մշակութապես աղքատացել է, առանձնապես զարգանում են արհեստները, առևտուրը, դիրն ու գրականությունը: Երկու է, 387 թվականին Հայաստանը բաժանվում է Հռոմի և Պարսկաստանի միջև, երկրի մեծագույն մասը անցնում է պարսիկներին, որոնք 428 թվականին վերացնում են Արշակունիների թագավորությունն Արևելյան Հայաստանում, քայքայ և այնպես հայ նախարարները և ժողովուրդը լուրջ դժգոհություններ հանդես չեն բերում պարսիկների դեմ, որովհետև այդ տարիներին Տիգրանը չէր խառնվում Հայաստանի ներքին գործերին, երկիրը պահպանում էր իր ինքնավարությունը, օտեր չէին արքունի հարկերը և այրուծի ու օտալուծությունը ու չկար կրոնական հալածանք:

Ե դարի կեսերին Հայաստանը թեև ենթակա էր պարսիկներին, քայքայ որպես ինքնավար միավոր, բռնակ էր զարգացման մի այնպիսի ուղի, որով մրցում էր Պարսկաստանի հետ, ոչ միայն արհեստավորական առտոգրանցներով և առևտրով, այլև իր առաջավոր մշակութային ու կրոնական հարցերով կապված էր Արևմուտքի հետ: Դա ձևավորում էր պարսկական տաճարային ազնվականներին, որոնց գլուխը տվյալ ժամանակաշրջանում կանգնած էին երկրում մեծ ազդեցություն ունեցող Միհրենիսանհ Հաղարապետը և մոգերը, մոգպետի գլխավորությամբ: Սրանց ձեռքին գործիք էր Հազկիստ թագավորը: Այդ պատճառով խնդիր է դրվում Տիգրանի արքունիքի առաջ վերացնել այդ մրցակցությունը, հայերին կտրել Արևմուտքի ազդեցությունից ու ձուլել պարսիկների հետ: Սրանց ևն հզոր վարդապետի շարժումների գլխավոր պատճառները, որոնք վերականգնում էր Հռոմի Արմենի ուշագրությունից:

Ըստ Եղիշի (էջ 114—115), Դենշապուհի աշխարհադիրը վնասում է հայ քրիստոնեության բոլոր խավերին: Այդ աշխարհադիրով առհասարակ ծանրանում են երկրից դանձվող հարկերը, հեղեղեցին ու հողերակառնները, որոնց մինչև այդ ազատ էին հարկերից, ենթարկվում են հարկատվության, նախարարները անտեղի մեղադրվում ու հեռացվում են իրենց պաշտոններից: Հազարապետության պաշտոնը պարսիկներին անցնելով, փաստորեն նրանց ձեռք էր անցնում արքունի հարկերի քաշումն ու փանծումը, ֆինանսական գործի կառավարումը և դատավորությունը: Վերջինի անցումով պարսիկների ձեռքը, փաստորեն զրադաշտական մոգերի միջոցով Հայաստան պետք է բերվեին պարսկական արհեստներ ու ցանապարական այն բոլոր ձևերը, որոնք գո-

յություն ունեին Պարսկաստանում: Այդ առնվազն պարսկականացման քաղաքականությունն էր, որովհետև հայերը պետք է հեռանեին իրանական օրենքներից, սովորություններից, կենցաղից ու կրոնից: Եղիշի առաջում, այս քրոնությունների նպատակն էր, որ հայերը ներգնեն և ընդունեն մոգերի օրենքներն ու կրոնը:

Տիգրանի արքունիքի այս քաղաքականությունը, որը վարում էր Դենշապուհը Հայաստանում, հետապնդում էր երկու նպատակ: Առաջին, սահմանափակել հայ նախարարների և հողերակառնների զարավոր իրավունքները, ավելացնել երկրի հարկերը ու օստակացնել կենցաղում: Երկրորդ, վերացնել հայերի ինքնավարությունը, մշակութային և կրոնական անկախությունը: Այդ հղանակով Տիգրանի արքունիքը մի կողմից սպառնում էր Հայաստանի փաստական ինքնությունը, իսկ մյուս կողմից նկատեցու և իշխանների գոյությունը ու երկրի տնտեսական, մշակութային, կրոնական անկախ կյանքին: Սրանց լին այն արժատական պատճառները, որոնք հայերին մոգերի ղեկավար 451-ի պատերազմով:

Այս բոլորի դիմաց իրենից ինչ է ներկայացնում զազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունը (էջ 78—80), Այս դեպքում պատմաբանը Եղիշին է և ոչ թե Փարպեցին: Եթե Հռոմի Արմենը լավ ուսումնասիրած լինեի Եղիշին, նա հակադրական, սխալ հղարկացություն էր հանգի Ավարայրի ու վարդապետ միհրենյանի մասին: Վասպի և վարազավազանի պայքարով չէր կարող առաջանալ համաժողովրդական մեծ պատերազմ, ինչպես ճշմունք է ցույց տալ Փարպեցին:

Ըստ Ղազար Փարպեցու, Արշավիր Կամսարականը պարսկական առյանում վասակին մերկացնելու համար ասում էր, որ նա է վարդապետի փախուստի ճանապարհից հո դարձել, հավաստիացնելով նրան, որ նամակ կդրեն կայսրին, նրանից օգնություն կխնդրեն, իսկ հիմն նա մերժի, այն ժամանակ իր մոտ հղած արքունի գումարով, հոններից վարձու զորք կվերցնեն և կավերեն պարսիկների երկիրը, իր ողորներին տրակելու համար էլ Հայաստանում հղած բոլոր պարսիկներին բանտարկել կտա, մինչև որ թագավորն ազատի իր զավակներին (Փարպեցի, էջ 179—181):

Հռոմի Արմենը, հենվելով այս տվյալների վրա, կառուցում է իր տեսությունը, այսինքն Վարդապետին հանդուգն ծրագրերը ապստամբության մասին, որ իբր թե 450—451 թվականների ապստամբության միտքը հղացել է վասակը, նա է կազմել ապստամբության ծրագիրը և հայտնել հայ ավագ նախարարների ու եպիսկոպոսաների հրավիրած ժողովում (Փարպեցի, էջ 221): Նախ պետք է նշել, որ Արշավիր Կամսարականն այդ հարցը առաջ քաշելով պարսկական առյանում, իրենց պաշտպանելու համար, գունազարդել է, երկրորդ, վարդապետի փախուստի մասին Եղիշի մոտ տեղեկություններ չկան, այդ մասին հիշատակում է միայն Փարպեցին և վերջինի բուն տեղատեղի էլ չի հասնում, որ վարդապետի վերադարձի գործը միայն ինքը վասակն է կազմակերպել: Երկու պատմագիրներին տվյալներից պարզ երևում է, որ ապստամբություն կազմակերպելու միտքը առաջ է բերել ժողովուրդը

հողերում և անտառներում, հետ միասին և ստիպել են նախարարներին միանալ իրենց հետ:

Հրահրող Արմենյան պետք է պարզ լիներ, որ նախարարները Տիգրանում անտեսաբար և անարդար կերպով վերադառնալ իրենց տեղերը, ապրել իրենց տներում, պահպանելով ընդհանուր իրավունքները, դա լավագույնն էլ չէր նրանց համար: Եթե դա հնարավոր չլիներ, այն ժամանակ ամեն մեկը կարող էր իր քննադատությանը զեպլուտար երկիրը, ապաստամբության մասին խոսք չի հղել: Վարդան Մամիկոնյանը, հաշվի առնելով նախարարներին անմիաբանությունը, Վասակ մարզպանի տառապնով զորք է բերել Կովսի մոզերին պաշտպանելու, թույլ է տվել նրանց մտնել նախարարներին տները և տարածել զրադաշտական կրոնը, որ նախարարներին շատերը թույլատրել են իրենց կապիտալներում կատարել նրանց տները, որով աստիճանաբար երկիրը կարող էր լցվել ատրոյաններով, որպես հետադարձ ու դիվանագիտական զորավար, որոշում է ժամանակավորապես րևաններով զեպլ թույլանդական Հայաստան և սպասել հարմար ժամանակի: Նա իրեն դիմող պատգամավորներին տուր է. «Եվ չլինի, թե մեզանից մեկը կարծիք է մեկնել, որ փախել է մեք, որի ահից ենք փախել... այլ մեք նեղագույն ինքնաբանությունը է...» (Փարսկեցի, էջ 124—125):

Այնուամենայնիվ, Վասակի համար ձեռնադր էր Վարդանի հետադարձը, որանով կազմավորվել այդ աղբյուրից մարդուց: Բայց միաժամանակ խիստ երկյուղ էր կրում, որ Վարդանը անմիաբան ճանաչում էր Վարդանին որպես մեծ զորավարի, ուստի թույլ տալ նրան անցնել թույլանդական Հայաստան և ոգտագործվել իրանի դեմ, ձեռնադր էր Տիգրանի արքային համար և ինքը Վասակը որպես մարզպան, կարող էր զոր համար պատասխանատվություն կրել: Բայց այդ, Վարդանը թույլանդական Հայաստան անցնելով, կարող էր տեսնվել կայսրի ու նրա զորավարների հետ, ստանալ նրանցից ոգտություն, վերադառնալ Արևելյան Հայաստան և բարձրացնել ապստամբություն, այն ժամանակ Վասակը կնդրողացվեր: Ահա այս երկու պատճառով էլ, Վասակը կողմ էր ետ վերադառնալուն: Պետք է նշել, որ Վարդանի վերադառնալու հարցը ցնկվել է նախարարներին և հողերապաններին ժողովում, Վասակն էլ նրանց հետ միասին որոշել են մարզ ուղարկել և հու վերադարձնել նրան: Այնպես որ, Վարդանին վերադարձնելու նախաձեռնությունը չի պատկանում միայն Վասակին, իսկ այդ ցույց է տալիս, թե որքան մեծ է եղել Վարդանի հեղինակությունը երկրում, որ առանց նրան, հնարավոր չէր բարձրացնել ապստամբությունը:

Վարդան Մամիկոնյանը հու վերադառնալով, հաստատվում է Եսահակի վանքում, քաղաքում, քաղաք տեսնելով, որ մոզերը, ոգտվելով նախարարների սպասողական դրությունից, լեռնաձոր հողերապաններին և ժողովրդի դիմադրությունը, րեղարձակում են իրենց գործունեությունը Հայաստանում և ժողովրդի ու հողերապաններին մեկ առաջացրել են մեծ ոգտություններ, նա անմիջապես 450 թվականի ոգտություն, իր մոտ եպիսկոպոսներին, աշխի րեկնող քահանաներին, ավագ տանուտերերին ու անպահանջներին խորհրդակցություն է հրավիրում և որոշում են վերջ տալ ապստամբական միջոցին:

Բարձրացնել ապստամբություն: Այդ որոշումից հետո քահանայություն են ղարական Ջանդաղանին, ապա իրենց տրամադրության տակ հղած զորքը բաժանում են մասերի, նշանակում պահապան զնդեր երկրի տարբեր գավառներում մոզերի դրժությունները արգելելու, իսկ Վարդանին իր զնդով գնում է Անդո գյուղացադաքի կողմերը, Պարսկաստանից սպասվող զորքերին դիմադրելու համար: Բրայվամ որք Ջանդաղանում կոտորում են պարսկական զորքերին ու մոզերին, երենյիներին էլ րեկնող պահում են րանտերում իրենց հակոդության տակ: Այնուհետև հարձակվում են այն քերդերի ու ավանների վրա, որոնք պարսկների մեղքն էին, քանդում, ավերում են Արտաշատում, Գանդիում, Անիում, Արտազանում և այլ վայրերում պարսիկների շինած ատրույանները, րեկնության վայրերին ու կրապատություն տները: Այսպիսով, 450—451 թվականներին անցները սկսվում են Անդոյի ժողովրդական ցառություն, որ անկազմակերպ ժողովուրդը տարերայններին, վրժիկները իրավամբ լցված, Ղևոնդ երեցի գլխավորությամբ հարձակվում են մոզերի վրա, չարդում ու հու մոզում Անդոյի հեղեղից, որը փորձում էին վերածել ատրույանի, ժողովրդական այս տարերայն շարժման առաջադի տակ, մոզական զգում է, որ թագավորի ցաղաքականությունը ձախողվում է Հայաստանում, րայց նրան հանգստացնում է Վասակը, Ապա տեղի է տեսնում Ջանդաղանում պարսկական զորքերի ու մոզերի կատարածը հակական կազմակերպված զորամասերի ու ժողովրդական աշխարհագրականների կողմից՝ Վարդան սպարապետի գլխավորությամբ: Պա ցաղաքական մի խոշոր ցույց էր զորքի ու զորավարի կողմից, ստիպելու Սասանյան արքային գաղաքները նշելու իր հայաթանքի քաղաքականությունը: Այնուհետև Անդանում Վարդանի մղած հաղթական կռիվները պարսկական զորքերի դեմ և հետերի հետ կնքած պայմանագիրը այնքան են մեծացնում սպարապետին, որ նա դառնում է ժողովրդական հերոս:

Այդ, այս բոլորից հետո, ո՞վ է գլխավորում ժողովրդական շարժումը, Վարդանը, թե՛ Վասակը: Մենք կարծում ենք, որ Արշալիքի կասաբականի իրենց արարացնող մեղադրությունով, Վասակը չի կարող դառնալ ապստամբության ահանդուհ ծրագրից: Կազմողը ինչպես նշել ենք, ապստամբությունն առաջ է քերել ժողովուրդը հողերապանների հետ: Երկրի առաջավոր չարենասեր իշխանները, Վարդան սպարապետի գլխավորությամբ, մասնակցում են ապստամբության ու գլխավորում այն: Ահա այս է իրականությունը: Չենք միտում, որ Վասակը, Ջանդաղանի զնդերից հետո, Վարդանի ու նրա կողմնակիցների ճնշման տակ, ստիպված է եղել կարճ ժամանակով մասնակցել ապստամբության, զրեյ ու ստորագրել է գրություններ ուղղված բյուզանդական կայսրին ու զանազան անձնավորություններին, երգվել է Ավետարանի վրա ու ստորագրել: Բայց շուտով հու է կանգնել ապստամբությունից, բյուզանդական կայսրի կողմից հայերին ոգտելու մեթոդական պատասխանի վրա:

Այժմ տեսնենք, թե Հրահրող Արմենյան Վասակի գավառներում իրենց հետո ի՞նչպես է րեկնողում հայերի պատերազմը պարսիկների դեմ:

«Հայաստանյայց Եկեղեցիի պիտի շարունակեն առնել Վարդանանցը, քանզի աև իր պատմության մեջ առաջին և թերևս վերջին անգամ ըլլալով ապստամբութուն մը կազմակերպեց և տենդագին համառոթյամբ ալ վարեց պայն Տատամսող Վարդանը գործի մըց, որ շնորհիվ Սահակ կաթողիկոսին իր ստացած շնորհ կրօնական կրթության, հղավ հլու կամակատարը ապստամբության իրական առաջնորդ Ղևոնդ երեցին:

Այս հիվանդագին ծերունի քահանան, հակառակ իր հիվանդ վիճակին—թերևս ալ ճիշտ այդ պատճառով—խույ՝ անդգնությանը քաղաքական տեսակետները առ ոչինչ համարեց, չդաշնառ գործունեության տվավ ինքնիցը, ու անընկճելի ոգիով քարոզեց խաչակրություն մը, ուր ինքն իսկ զենք բարձրացնելով, իր օրինակով հրահրեց ուրիշները» (էջ 43):

Այս քննադատմով շրտես Արմենը թույլ է տվել կուպիտ ու հակագիտական սխալներ:

1) Ժիշտ չէ Վարդանանց պատերազմի կազմակերպումը վերագրել ճշիվանքս Ղևոնդ երեցին: Ինչպես ասել ենք, այդ ապստամբությունը կազմակերպել հայրենասեր հոգևորականներին, որոնց թվում և Ղևոնդ երեցին ու նախարարներին և առաջին հերթին ապարակետ Վարդան Մամիկոնյանին:

2) Հայ Եկեղեցիի և երա հայրենասեր հոգևորականները Ախարարից հետո շատ մեծ դեր են խաղացել օտար բռնակալների դեմ մղած հայ ժողովրդի ազատագրական ապստամբությունների ու կռիվների մամանակ: Այդ մասին կարելի է բերել շատ փաստեր:

3) Վարդան Մամիկոնյանը տառամտող չէ, ոչ էլ գործիք Ղևոնդ երեցի ձեռքին: Ընդհակառակը, Ավարարարի ոգին կազմում է Վարդան ապարակետին իր քանակով, որը կարողացավ հանճարեղ կերպով կազմակերպել ժողովրդին, ազատագործել Ղևոնդի նման հմուտ հայրենասեր քարոզիչներին՝ Ավարարի մարտն ալելի հայող վարելու համար:

4) Սխալ և հակագիտական մի թեղ է ճշիվանքս Ղևոնդ երեցին Ավարարի պատերազմի ղեկավար դարձնելը: Ղևոնդ երեցը որպես քարոզիչ մեծ դեր է խաղացել և օգնել է Վարդանին, դա անժխտելի իրականություն է, բայց նա չի եղել Վարդանանց պատերազմի առաջնորդը և Վարդանի նման խելոք, հմուտ, ցիվանագետ զորավարը, որի զորավարության համբավը հայտնի է նաև Իրանում ու Բյուզանդիայում, չէր կարող Ղևոնդ երեցի ձեռքին դառնալ կամակատար:

5. Ավելի սխալ, հակագիտական է այն, որ շրտես Արմենը Ղևոնդ երեցին համարում է հիվանդ, որը հիվանդագին կերպով առաջ է մղել ապստամբության գործը: Նշանակում է, որ Ավարարը խելահեղ, հիվանդ մի ծերունի մարդու ցնդաբանության աղբյուրն է, որ առ ոչինչ է համարել քաղաքական տեսակետները և ինքը զենք վերցրել ու իր օրինակով հրահրել է և ուրիշներին: Այստեղ նև ասում, որ Նիհիլիզմը հասել է իր գագաթնակետին: Հեղինակը փաստորեն ժխտելով Ավարարը, ընկել է նման սխալների մեջ:

6. Եստ ալելի արտառոց ու պատմաբանին անվայել է և այն, որ նա Ավարարը նմանեցրել է խաչակրաց արշավանքներին: Միթե հայտնի չէ հեղինակին, որ

խաչակիրները Տիրոջ գերեզմանը փրկելու պատրվակով, ախատում էին գրաժել Մերձավոր Արևելքի հարուստ երկրները, կողքպտել դրանք: Հայ ժողովուրդը Ավարարում բարձրացնելով ազատագրության դրոշմը, չէր ձգտում գրավել Պարսկաստանը և կողոպտել այն, հայերը խաչակրության կարիք չուներին, նրանց նպատակը պարզ էր. պայքարով ախատում էին պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը և հոս մղել պարսկերենին Հայաստանից:

Այժմ անդրադառնանք նախարարների խմբավորման, նրանց թվի ու զորքի քանակի մասին: Ըստ Հրանտ Արմենի, հայ նախարարների մեծ մասն Ավարարիի գեղաքներ մամանակ ըրտում է չնգոց դիրք և չի մասնակցում պատերազմին: Նա իր աշխատության մեջ այդ չնգոց նախարարների թիվը մի տեղում նշում է 40, մի այլ տեղում 50 նախարար: Մեզ հասած «Փահլավանի»-ում նշված են 70 և «Զորանամակ»-ում 86 նախարարությունների անուններ: Այս երկու փաստաթղթերը հայտնի են, հարկ չենք համարում մատնանշել աղբյուրները: Ն. Ադոնցի իր «Армения в эпоху Юстиниана» (глав. X, коллестивный анализ нахарарства, էջ 286—297) արձեցավոր աշխատության մեջ, մանրամասն կերպով ցնեն է հին Հայաստանում հղած նախարարական տոհմերի թիվը և ընդամենը հաշվում է 50 նախարարական տուն, որը միակցամյան համապատասխանում է Զենոն Գլակի, Փավստոս Բյուզանդի, Եղիշի, Մովսեսի, Խորենացու և Ղազար Փարպեցու տվյալներին, մանավանդ որ այդ փաստաթղթերի մեջ նույն տոհմերի անունները կրկնվում են մի քանի անգամ:

Ըստ Եահթաթունյանի հրատարակած «Զորանամակ»-ի, հայ զորքերի թիվը 124 000 է հղել, որից նախարարությունների ու բղիշների զորքի թիվը հասնում է 84 000-ի, իսկ մնացած 40 000-ը կազմում են արքունի զեղբեր: Ըստ այդ փաստաթղթերի, 1 000 և 1 000-ից ավելի զորք ունեն 28 նախարարություն, 500 և 500-ից ավելի՝ 10 նախարարություն, 50-ից մինչև 300՝ 53 նախարարություն: Այս 86 թվից որ դուրս հանվեն կրկնվող նախարարությունների անունները և զորավարները, այն ժամանակ նախարարությունների թիվը 7—8 դարերում 50-ից անելի չէր կարող լինել: Այդ են ցույց տալիս նաև հայ պատմագիրների տվյալները: Թեև նախարարական տոհմերի թիվը շատ է ցույց տրված, բայց զորքի թիվը մոտ է իրականության:

Շրտես Արմենը գտնում է, որ հայ զորքի թիվը պակասել է Ե դարում: Պա ճիշտ չէ: Հայ քնակության թիվը Ե դարում ավելի շատ էր, քան նախորդ դարում, հետևաբար զորքի թիվը չէր կարող պակասել, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ հայկական բանակը հիմնականում համարվում էր զուգողացիներ, ճիշտ է նաև այն, որ Արևմտյան Հայաստանը և երկրի հարավային որոշ շրջաններ իրենց նախարարներով ու զորքով անջատվել էին և չէին մտնում Արևելյան Հայաստանի մեջ: Մեր ստուգումից պարզվում է, որ անջատված գավառների զորքի թիվը 16 000-ից ավելի չէր: Պարսկաստանում հղած հայ զորքի թիվը, որ մի քանի

անդամ փոփոխվել էր, Գարեգին Երվանդատյանի գլխավորությամբ, 10 000-ից ավելի չէր կարող լինել, 96-րդ դիմումը բռնող հախարարությունների թիվը նախքան էր, և երկրորդ, դրանք երկրորդական կարգի հախարարություններ չէին, որոնց գործի թիվը 8 000-ից չէր անցնում, իսկ ինչ վերաբերում էր վաճառի և նրա կողմնակիցների գործի թիվին, ապա նրանք 24 000-ից ավելի գործ չեն անցնում, Ավարայրի պատերազմին շահանակցող հայ գինվորների թիվը 28 000-ից չէր անցնում, ուստի վարդան ապարապետը հանդիսանալով կարող էր պատերազմի դուրս բերել ավելի քան 70 000 կովոզ մարտիկներ, Հետևաբար, իրավացի է նդիշել այն պնդումը, թե «...վաթսուհին հարյուրից ավելի են (էջ 172) կամ թե, ...» Եվ նրանց բնականորեն թիվը եղավ 66 000 մարդ ձիավոր և հետևավակ (էջ 176), ինչպես է. Ղազար Փարպենյան հայերի գործի թիվ մասին տեղեկություն չի տալիս, Բայց դա իրավունք չի վերապահում որևէ մեկին հերքելու, նդիշել իրական ավյալները, Բայց նդիշել, վասակի կողմնակից հախարարներն էին 1. Արտակ Ռշտունին, 2. Գաղիշ խորխոռունին, 3. Գյուտ վահանունին, 4. Տիբոց Բազրառունին, 5. Մանեն Ապահունին, 6. Արտան Գարեգինյան, 7. Լեւոյդ Ակյան, 8. Ներսէս Ուրծան, 9. Վարազդապետ Պալունին, 10. Մանեն Ամատունին և ուրիշ շատ ազատ մարդիկ արքունի տնից, որոնց ուստանիկ են անվանում և իր ամբողջ աշխարհը լիովին սպասարկողներն էին և ուրանալ տվեց... (Փարպենյան, էջ 169), և իրենի վասակի հետ միասին 11 հայ իշխան անցնում են թշնամու կողմը, որոնց գործի թիվը, եթե ընդունենք, որ Սյունիքի 19 400 գինվորներն էլ միացել են վասակի հետ, հազիվ հասնում էր 22 500 մարդու Պատմագիրների ասելով, վասակյաններն իրենց հետ տարել էին նաև արքունի զորքերի որոշ մասը և դրանով նրանց գործի թիվը հասել է մոտ 24 000-ի, Իսկ պատերազմի կողմնակիցների մասին նդիշեն գրում է. «Եվ նրանք բոլորը շտապով եկան հասնալ պատերազմի տեղը, յուրաքանչյուրն իր զորքով և ամբողջ պատրաստությամբ, նրանք և ովքեր ինչ և աստատ էին մնացել իրենց տեղում, 1. Ներշապետ Ռշտունին, և 2. խորեն խորխոռունին, և 3. ինքը սպարապետը, և 4. Արտակ Պալունին, և 5. վահան Ամատունին, և 6. վահանյայց դուռը, և 7. Բաթուլ Դիմարսյանը, և 8. Արշավիր Արշարունին, և 9. Եմավոն Անձավացին, և 10. հաճատ Գնթունին, և 11. Ատոմ Գնունին, և 12. խորով Գարեգյանը, և 13. Կարեն Սահառունին, և 14. Հմայակ Դիմարսյանը, և 15. ինչ մի ուրիշ Դիմարսյան Գաղիշը, և 16. Ներսէս Ժաքերունին, և 17. Փարսման Մանդակունին, և 18. Արսեն Ընձայացին, և 19. Այրուկ Ավունին, և 20. Վրեն Տաշարցին, և 21. Ապրամ Արծունին, և 22. արքունի Եմախոռունի, և 23. խորս Սրվանդատյանը, և 24. Քոզյանները, և 25. Ակյացիները, և 26. Տրպատունիները, և 27. Ռշտունիների զորքը, և արքունի բոլոր գործակալներն ամեն մեկն իր զորքերի հետ միասին» (էջ 175—176)։

Բացի արանցից, վարդանի կողմն են եղել նաև 28. Միհրչապուհ Մարգարտական հախարարը, որ, ըստ Փարպենյան, Ավարայրի ճակատամարտում եղել է ներ-

շապուհ Արծունու զենակահներին մեկը, նրա տիրուհին վարդանի զնդուն էր Ավարայրի կովի ժամանակ, 29. Փարսուկ Առավելյանը, առհասարակ Առավելյան տոհմը, 30. Ռափույան տոհմը, Տիգրանուհ զատվում են այդ տոհմից Բարկը և Լուսանը, 31. ըստ Փարպենյան, որդես ապստամբության մասնակից, Տիգրանուհ զատվում է նաև Աղան իշխանը Այսպես, եթե սույն 21 ցուցակից հանենք կրկնվող տոհմերի իշխանների անունները՝ Ապրամ Արծունին, Հմայակ Դիմարսյանը և Գաղիշ Դիմարսյանը, ապստամբության կողմը մնում են 28 հախարար, որոնցից երկուսն առանց տանուտերների, մասնակցում են միայն զորքերը (վահանյայց, Ռշտունյաց) տոհմերի կրտսեր անդամների զենավարությամբ, իսկ 26 տոհմ իրենց պետերով ու զորքերով վարդանի կողմն էին։

Նդիշել այս մեջբերումից երևում է, որ ամբողջ արքունական զորքն իրենց զենավարներով, Նույնպես վարդանի կողմն էր, Տիգրանի արքունիքը թեև 428-ին վերացրել էր Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում, բայց արքունի զնդերը չէին ցրել և ինչպես նդիշեն է ասում... «Թեպետև հարկը Պարսիս արքունիքն էր գնում, սակայն հայոց հեծելազորն ամբողջական հախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ» (էջ 19)։ Արքունի զնդերը, որի ճնշող մեծամասնությունը, վերը նշված հավատարիմ հախարարների զորքերը միասին, աշխարհադարականներով կազմում էին Ավարայրի հայակալական բանակը, որի թիվը 60 000-ից երբեք պակաս լինել չի կարող, Ուստի ճիշտ չէ Հրանտ Արմենը, որ հենվելով Փարպենյանի տված Առանձնար Ամատունու առաջադրած զնդի 300 թվի վրա, հայ զորքի քանակը պակասեցնելով իջեցնում է մինչև 9—10 000-ի, Հրանտ Արմենն այս 9—10 000-ի զիմաց ցույց է տալիս, որ վասակյաններն ունեին 28 000 զինվոր, Միաժամանակ նշում է, որ վարդանը, հարձակվելով Սյունիքի զավառների վրա, հաղթում, ավերում և սովի է մատնում քանակությամբ նու զորքին, Արդյո՞ք սա զարմանալի չէ, Ավելին, եթե հայերի կովոզների թիվն այդքան քիչ էր Ավարայրում, պարսիկներն ինչ կարիք ունեին մեծ քանակի, փղերի երամակների և «անհաղթ Մատյան գեղին», որի թիվը 10 000 մարդուց ավելի էր, այն էլ մինչև աստամները գինված, Այս զնդով պարսիկները համարվում կերպով կարող էին շարժել հայերին, Բայց քանի որ նրանք նման ուժերով էին եկել Հայաստանի վրա, պարզ է, որ հայերն Ավարայրում ունեին կազմակերպված մեծ բանակ։

Հրանտ Արմենը վերը նշված հախարարներին իրար հետ համեմատելով եզրակացնում է, որ երկրի աշխի բնկող իշխաններից 6-ը գնում են վասակի, 6-ը վարդանի հետ, Սա Նույնպես ճիշտ չէ, վասակի կողմնակից 11 իշխաններից Ակյա Ընդուդը, Ուրծաներ, Պալունի վարազդապետը և Ամատունի Մաներ տոհմի տանուտեր չեն, համարվում են երկրորդական անդամներ, Գաղիշ խորխոռունի տանուտեր լինելը չի հաստատվում, Եթե է, նրան կանչել են Պարսկաստան, բայց չի մասնակցում Արտաշատի ժողովին, նրա կողքին կային Վրիվ և խորեն խորխոռունիներ, թե սրանցից ո՞րն է տանուտերը, պարզ չէ։

Մատյան զեղով հեկէ ու կանգ է առնէ Փայտակարան քաղաքում, դավաճան Վասակի զորքերի հետ, 451 թվականի գարնանը, շարժում է դեպի Հայաստանի խորքերը։ Վարդան զորավարն էլ իր բանակով շտապում է թըշնամուն դիմադրել Հայաստանի սահմանադիտին, թույլ լույս նրան մտնել հրկրի խորքը։ Վարդանի բանակը կանգ է առնում Արտազ գավառի Ավարայր դաշտում, Տգմուտ գետի ափին, որովհետև այնտեղ էր հասել ու կանգ առնէ պարսկական բանակը, Մուշկան Նիսայա-վուրտի գլխավորությամբ։

Ըստ Եղիշեի, Միհրնորհէր Վասակից իմանալով, որ Վարդանի բանակի թիվը 60 000-ից ավելի է, պահանջում է, որ քաջ զինվորների ամեն մեկի դիմ երես մարդ դնի (էջ 172), այսինքն մի հայ կողողի դիմաց պարտիկներով դնում են երես զինվոր։ Վարդանի ճառն Ավարայրում, ըստ Եղիշեի և Փարպեցու, իրարից շատ տարբեր է. Փարպեցին փաստորեն ուշիւն յի ասում, այնինչ Եղիշեի հաղորդածը պատմական մի մեծ փաստաթուղթ է ու լուսարանում է շատ խնդիրներ։ Այդ ճառից նախ երևում է, որ պարսկական բանակը թվով շատ շատ է հայկականից. «չերկնչեց ու չվախենանք հեթանաւների քաղմությունից և ոչ էլ մահկանացու մարդուն սրի դիմ թրկունքներս դարձանեց», — ասում է Վարդանը։ Սա մի կողմից ցույց է տալիս, որ թշնամու զորքի թիվը մեծ է, և մյուս կողմից այն, որ Վարդանի իր բանակն Ավարայր է տարել ոչ թէ մեռնելու, այլ հաղթելու համար։ Երկրորդ, «... եւ չիմ մոռացել և հիշում եմ, — ասում է Վարդանը, — թէ ինչպէս եւ և ձեզանից ոմանք այն ժամանակ անտրեն իշխանին խաբեցինք, մուրեցեցինք (ընդգծումները մերն են — Ն. Ն.), ինչպէս մի անպիտան մանուկ տղայի, երբ երեսանց երա տաքարիշտ կամքը իր կառարեցիկնք» (էջ 177)։ Սա ցույց է տալիս, որ Տիգրանում թաղավորին մուրեցեցնողն առաջին հերթին ինքը Վարդանն է հզօր, Ուստի չի կարելի հաժան րեծայնի Փարպեցուն, որ իբր թէ նա ուզում էր մեռնել ու չփոխել իր հաժաւոր, Եթէ Վարդանն էլ իր ճառում շատեր այդ, հմուտ պատմաբանը պետք է ենթադրի, որ հայրենասեր զորավարը չէր կարող բռնել համառության ուղին, զոհել իր անձը և թողնել Հայրենի երկիրն իր քախտին։

Ըստ Եղիշեի, պարսիկ զորավար Մուշկան Նիսայա-վուրտն իր բանակը դաժանորով է հայերի դիմ, առաջ է բերում փղերի երամակները և բաժանում զեղերի, ամեն մի փղին 3 000 սպասավոր զինվոր է նշանակում, ապա կարգի է բերում բանակը և ճակատ է կազմում մեծ դաշտի երկարությամբ։ Մի շարք բնախի զորամասեր և Մատյան գունդը կենտրոնացնում է այդ թևում, որ համապատասխանում էր հայերի ձախ թևին, Նույնպիսի պատրաստութուն է տնայնում նաև սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը։ Նա, ըստ Եղիշեի, իր բանակը բաժանում է չորս մասի։ Առաջին զորագունդը կենտրոնում հանձնում է Ներշապուհ Արծրունուն, «զնականներ՝ Մովսէս մեծ իշխանը, երկրորդ զորագունդը աջ թևում հանձնում է Խորեն Խորխոռունուն, «զնականներ՝ Ընծայեցի և Ներսէս Փալքեռունին, երրորդ զորագունդը ձախ թևում հանձնում է Թաթուլ Վանանդեցուն (Դիմաքսյանին), «զնական՝ Տաճատ Գնթուին, չորրորդ զորագունդը վերջում է ինքը, «զնականներ նշանակելով իր փե-

սա Արշավիր Կամսարականին և իր փոքր եզրայր ձամազապայանին, որպէս ոժանդակ զորամաս, թուլացող թևին «զնություն ցույց տալու համար (էջ 80)։ Ըստ Փարպեցու, բռնակը բաժանում է երեք թևի և վերջապէս՝ վեղի։ Միջին թևը հանձնում է Ներշապուհ Արծրունուն, «զնականներ՝ Միհրշապուհ Մարգարեան-կանը, Արշավիր Կամսարականը և Արտաշ Մովսէսին, աջ թևը հանձնում է Խորեն Խորխոռունուն, «զնականներ՝ Թաթուլ Վանանդեցին և Ներսէս Փալքեռունին, ձախ թևը վերջում է ինքը, «զնական է նշանակում Փափագ Առաքելյանին, իսկ վերջապէս գունդը հանձնում է իր եզրայր ձամազապայանին (էջ 152—153)։

Պատմագիրների այս վկայութիւններն իրար չեն հակասում, այլ լրացնում են իրար։ Երկու պատմագիրներին ասելով, Վարդանն իր բանակը բաժանում է չորս մասի, առաջին և երկրորդ զեղերի հրամանատարները նույն են, տարբերվում է ինքը, «զնական է չորրորդ թևերի հրամանատարները և համարյա բոլոր «զնականները, Անուշտայանից պետք է հետևել Եղիշեին այն հարցում, որ Վարդանն որպէս բանակի ընդհանուր հրամանատար, չէր կարող իր զորքը թողնել ռախտի քահանայիցին և բանակի մի մասը վերջնելով, կոմի մեկ մտնել թշնամու հետ ռազմականատի մի մասում, աշտարակ անելով ռազմականատի ընդհանուր ղեկավարութիւնը։ Պարզ է, որ նա կվերջնէր չորրորդ զորամասը, պաշտպանելու թրկունքը, «զնություն ցույց տալու թուլացող թևերին և ղեկավարելու ընդհանուր ռազմականատար։

Այսպիսով, 451 թվականի մայիսի 28-ի վաղ առավուտյան, կազմ ու պատրաստ իրար դիմ առ դիմ կանգ, նաժ էին հայկական և պարսկական բանակները։ Առաջինն իր քաջ զորավար Վարդանի գլխավորությամբ պատրաստ էր մինչև աբյան վերջին կաթիլը պաշտպանելու իր Հայրենի երկրի, ժողովրդի ու Եկեղեցու անկախութիւնը, հետևաբար, մզում էր արդարացի ազատագրական պատերազմ, իսկ երկրորդն հեկէ էր Հայաստանը կարգապահութիւնը կողոպտելու և թունի կերպով զրադաշտական կրոնը տարածելու համար, հետեվաբար, մզում էր անաղղաբացի նվաճողական պատերազմ։ Ահա այս է, որ չի հասկացել ու Մարգարեանը և Սպարապետը քրթի հեղինակը։

Հրանտ Արմենն իր աշխատութիւն մեկ պարսկական բանակի թիվը խիստ պակաս է ցույց տալիս, սակայն այդ չի երևում պատմիչների տվյալներից։ Եթէ պարսկական բանակի կողմը զինվորների թիվը թիւ լինէր, նրանք կարիք չուներին փղերի և Մատյան զեղի, բայց քանի որ բանակի հետ բերել էին փղերն ու Մատյան գունդը, պարզ է, որ բանակի թիվը մեծ է հզօր։ Պարսիկների կրթած պարտութիւնները Վարդան զորավարից Հայաստանում և Աղվանքում խիստ վախեցրել էին երանք, մանաժանց որ պարսկական բանակը կազմելու ժամանակ հայերը, վրայիները և աղվանները միասին էին, Այս հանգամանքները հաշվի առնելով, պարզ է, որ թշնամին մեծ բանակ պիտի ուղարկեր Հայաստան, կարճ ժամանակով ընթացքում իր հաշիվները հայերի հետ մաքրելու համար։ Առհասարակ աղբյուրները պարսկական բանակի թվական կազմի մասին տեղեկութիւններ չեն տալիս, Փարպեցին եռյիսկ հայերի թվի մասին տվյալներ չունի։ Ուստի պարսկական

քանակի մոտավոր թիվը պետք է նշանել կողմնակի փաստերով:

Պատմագրերն փղերի զնգին երաժան են անվանում, դա նշանակում է, որ նրանց քանակը շատ է հզոր, ու պակաս 30—40 փղից, որովհետև 10—15 փղին երաժան անվանել հնարավոր չէ: Փախի որ Մուշկան նիսալավորսը փղերին զնգերի բաժանելուց հետո հշանակել է յուրացանալու փղին 3 000 զինվոր, որ նրա պաշտպանության տակ առաջ շարժվեն, ուստի պարսկական քանակի թիվը 130 000—150 000-ից պակաս չի եղել: Մանավանդ որ Միհրանդադը Վասակի միջոցով իմանալով, որ Հայերի զորքի թիվը 80 000-ից ավելի է, ինչպես ասում է Եղիշեն, կարգադրում է, որ յուրացանալու քաջ կռիվների դիմաց նշանակեն հրեք պարսիկ զինվոր: Եթե պարսկական զորքերի վրա ավելացնենք նաև դավաճան Վասակի զորագնդերը, թշնամու զորքի թիվը մոտենում է 180 000 զինվորի: Եթե հայկական զորքը մենկ հրեքի դեմ Ավարայրում կանգնած լիներ, սպարապետ Վարդանը թշնամու բազմության խնդիրն առաջ չէր քաշի:

Ավարայրի ճակատամարտը տեղի է ունենում 451 թվականի մայիսի 28-ին, շաբաթ օրը և տեղում է մի ամբողջ օր, ըստ Եղիշենի, վաղ առավոտվանից մինչև ուշ երեկո՝ մոտ 14—15 ժամ, ըստ Փարպեցու, տեղում է շատ կարճ 3—4 ժամ: Այս ճակատամարտը նկարագրել են երկու պատմագիրները, Եղիշեն ավելի ընդարձակ, իսկ Փարպեցին խիստ համառոտ: Ըստ Փարպեցու, ճակատամարտը դեռ նոր էր սկսել, երբ պարսկական զորքը մենկ թվով հարձակվում է Հայերի վրա, դիմադրությունը լինում է շատ կարճ, լքում է առաջանում նրանց շարքերում և սկսում են փախչել: Պարսիկները տեսնելով Հայերի փախուստը, սկսում են շրջապատել ու կոտորել, շատերին էլ պատերազմի դաշտից դուրս, արգելում ամուր տեղերում, կոտորում ու դերի վերջնում: Սա ցույց է տալիս, որ Փարպեցին, ինչպես սխալ մեկնաբանություն է տվել ապստամբության պատճառների մասին, այնպես էլ ճիշտ չի շարադրում նաև Ավարայրի ճակատամարտի ընթացքը և հետևանքը:

Փարպեցու այս անգույն բացատրության դիմաց տեսնենք, թե ինչ է ասում Եղիշեն. «Այս մենկ առաջնապի մեջ դեպի վեր նայեց քաջ Վարդանը և տեսավ, որ պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները հայ զորքի ձախ կողմն ընկնեցին, նա մենկ ուժով հարձակվեց այն տեղը և պարսից զորքի աչքին շարժելով՝ քոչ զազանների կողմը և շուրջը պտտելով կոտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տազնապ ու իրարանցում գցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատան զնդի հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց, ցրվի նկավ, և նա դեռևս պարտություն չկրած՝ փախուստ տվեց:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով, օրը տարաժամեց և երեկոյան դեմ դադարեց, շատերն իրենց մահվան օրհասը գտան, մանավանդ որ դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտառի կտրատված փայտերը...: Եվ այսպես դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը...:

Որովհետև ո՛ր թիվ մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ հրկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին...:

Բայց որովհետև հայոց մենկ սպարապետն ընկել էր պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք ղլխավոր չկար մեղսեղում...: Նրանց ցանուցիկ եղան և քաշվեցին երկրի զանազան ամօր տեղերը...: (էջ 190—192),

Հայկական քանակը Ավարայրում չպարտվեց, ինչպես իրավացի նշում է Եղիշեն. «Գլխավոր հրամանատարի մահից հետո միայն թողեց բաց ճակատամարտ մղելու տակտիկան, և ոչ քաշվեց պատերազմի դաշտից և ընտրեց պարտիզանական կռիվ վարելու, թշնամու քանակը մասերի բաժանելու ու հյուժելու տակտիկան: Այդ կռիվներից հայտնի են Տայցի, Արցախի, Տմորթի և այլ վայրերի հերոսական կռիվները, որոնց նախ հնարավորություն տվեցին հոնորին սկսելու իրենց արշավանքները և երկրորդ, պարսիկները ստիպված եղան փոխել իրենց քաղաքականությունը, տնտեսական, մշակութային և կրոնական անխախտությունը:

Հայ ժողովուրդը, թե՛ այդ ժամանակ և թե՛ դրանից հետո, երբեք պարտված չի զգացել Ավարայրում: Արդյոք ի՞նչ է ստիպել Հրանտ Արմենի միտումնավոր կերպով մի կողմ շարժել Եղիշենին, մի ամբողջ օրվա, 14—15 ժամ տեղ մահու և կենաց հերոսական ահավոր մարտի փոխարենի մի քանի ժամվա կռիվ, որ հայերը ղլխավոր շարժվել ու փախչել են: Այսպես ո՛ր մենաց պարսիկների տված 3 544 զինվորի սպանություններ, Այսպես ո՛ր մենաց Եղիշենի այն պնդումը՝ «ոչ թե մի կողմը հաղթեց և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ հրկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին»: Արդո՞ք կարելի է պատմական այս փաստը հաշվի չառնել և միայն հիմք ընդունել Փարպեցու ոչինչ չափող շատ համառոտ տեղեկությունը և թեթևակի եղբայրացություն հանել Ավարայրի ճակատամարտի մասին, մի ճակատամարտ, որով հայ ժողովրդի լավագույն զավակները կասեցրին Սասանյան երիտուզներին հաղթարշավը:

Ըստ Եղիշենի, Ավարայրում հայերը զոհ են տվել 1 036 մարդ, պարսիկները՝ 3 544: Ըստ Փարպեցու, հայերը զոհ են տվել 286 մարդ, իսկ Ավարայրից հետո՝ 750, իսկ պարսիկները՝ 3 544, եթե հիմք ընդունենք Փարպեցու տվյալը և Հրանտ Արմենի եղբայրացությունները, դուրս է գալիս, որ պարսիկները հայերից 16 անգամ ավելի զոհ են տվել Ավարայրում, րայց և այնպես նորից հայերը կարճ ժամանակվա ընթացքում շարժվում ու փախչում են: Պարզ է, այստեղ ճիշտ է Եղիշեն և պետք է հիմք ընդունել նրա թվական տվյալները:

Եղիշենի ասելով Ավարայրի ճակատամարտը ծանր պայմանների մեջ էր դրել զորավար Մուշկան Նիսալավորսին, թե՛սկ ուրաջողների և հեթանոսների կողմից այն օրը ընկան 3544 մարդ: Նրանցից ինչ հոգի խիստ պատվավորներից էին, ուստի և շատ խորը վշտացավ Մուշկան Նիսալավորսը: Մանավանդ երբ տեսավ, որ իր զորքի ստացած սաստիկ հարվածները երեք անգամ ավելի մեծ էին, քան հայերին, նրա ուժն ու զորու-

թյունը կոտրվեց, ընկավ, և նրա սիրտը չէր հանգստանում, որ մտածի ու որոշում անի. որովհետև այստեղազմեց այնպես լվերդացավ, ինչպես ինքը կարծում էր։ Մասնավանդ ճոր նայում էր ու տեսնում իր կողմից ընկածները րազմությունը և հաշիվ էլ էր անում ու այնքան շատ էր գտնում իր դորքից ընկածները հալոց դորքից ընկածները համեմատություններ, առավել ևս այն երևելի մարդկանց պատճառով, որոնց հակահանգիստն ճանաչում էր թագավորը, — այդ մարդը մեծ ազնվապի մեջ էր ընկնում։ Դեպքներն արդարություն մը և հայտնելի՜ վախենում էր թագավորից, բայց թրջեցել էլ չէր կարող, որովհետև այսպիսի մեծ կոնֆլիկտ ծածկել չէր լինի (էջ 192—193)։

Այս բոլորից հետո պետք է նշել ու ասել Հրանտ Արմենին, որ չի կարելի մեծել այս փաստերը և ասել, որ Եղիշի գիրքը պատմական ճիշտ է, այլ փկաստեղություն, մեծել էր Ավարայրի մեծությունը, որ ոչ միայն խոցվեց պարսկական մեծ բանակը, այլ մեծ շարք առաջավոր և պարսկական զորավար Մուշկան Նիսայավորուրը կանդնեց ծանր դրություն և առաջ։

Հրանտ Արմենը իր աշխատությունը վերջացնում է հետևյալ բանաձևով. «մենք փետրվար ամսուն Եղիշին է, որ երկյուղածություն կտեսնի և ոչ թե պատմական դեպք մը կամ դեպքեր, իրենց ճշգրիտ ներկայացումով»։

Տոնենց փկաստեղությունը, ձեռն կողմեր, բայց դիտանեց պատմական իրողությունը (էջ 247)։

Այսպիսով, միակողմ էր վարդանանց պատերազմը որպես պատմական իրողություն։ Վարդանը և մյուս զորավորները պատմական անձնավորություններ չեն և ձեռն եղել են, քաղաքական մեծ գործիչներ չեն, այլ բոլորը ստեղծել է փկաստեղ Եղիշին և նրա տոհմ է, որ կատարում ենք Նիհիլիզմը հասնում է իր բարձրագույն կետին։ Եվ այս ամբողջ էր վարդանանց պատերազմը 1500-ամյակի, համազորային մեծ տոնի առթիվ։

Հրանտ Արմենը իր այդ գրքով փաստորեն աշխատել է յուրջ հարված հասցնել ողջ հայության համար կարևոր ազդային-հայրենասիրական նշանակություն ունեցող այդ տոնակատարությանը։ Ահա թե ո՞ր էն հասցնում հեղինակին իր գրքի ազատությունն ու անպատասխանատվությունը։

Հրանտ Արմենը հոգևորականներին համարում է ապստամբության կազմակերպիչներ նաև նրա համար, որ նրանց ստանում են մահվան պատիժ։ Դա նույնպես ճիշտ չէ։ Պարսկական դատարանը մահվան էր դատապարտել նաև նախարարներին, բայց հետագա քաղաքական դեպքերը հետաքննություն են տալիս նրանց ազատմանը։ Հազարներ հոգևորից պարտություն կրելով մեղադրում է մոգերին, սրանք էլ արդարանալու համար մեղքը գցում են հոգևորականների վրա և դրա համար էլ թագավորի հրամանով զլխատում են։

Ղեկող երեքը հիվանդ չի եղել Ավարայրի ժամանակ, դա չի երևում Եղիշի աշխատությունն ևս տեղադրելու հիվանդությունը երևան է եկել միայն հարցաքննության վերջին շրջանում, այն էլ հայտնի չէ, թե նա իրո՞ք հիվանդ էր, թե իր գործի մեջ ավելի հետե-

վողական լինելու համար է Դենյապուհը նրան հիվանդ դարձրել, Իսկ լքել իրոք հիվանդ է, դա հղել է նրա ձեռքակալությունից հետո միայն, բանտային ծանր պայմանների հետևանքով, մասնավանդ որ նա տարիքով ավելի մեծ էր և չի դիմացել դժվարություններին։

Հրանտ Արմենի աշխատությունից երևում է, որ ոչ միայն նախարարները, որոնց հերքումը նշեցինք վերևը, այլև հոգևորականների ղեկավար մասը դնացել է Վասակի հետ։ Դա նույնպես ճիշտ չէ։ Նրա կողմնակից հոգևորականների թիվը նախ շատ չլինի էր և երկրորդ, ոչ մի աչքի ընկնող հոգևորական չի գնացել նրա հետ։ Երկրորդ, Հրանտ Արմենը փորձեր է անում կորյունի նման հոգևորականին համարել Վասակին համակիր, միայն նրա համար, որ նա իր աշխատության մեջ գովում է Մուշկանց իշխանին։ Բայց դրանով Պարսիկ չի կարող դառնալ Վասակյան և դեմ գնար Սահակ-Մնարպույան խմբին, կորյունն իր աշխատությունը գրել է Ավարայրից առաջ։

Հրանտ Արմենը միտելով Ավարայրը և նրա զորավորներին, պալիս է այն եզրակացություն, որ Հայ եկեղեցին մահմեդականության դեմ պայքարելու համար առաջ է քաշել Եղիշին և նրա զորք հիման վրա, տոն է սահմանել և ամեն տարի կատարում է այդ տոնակատարությունը։ Եթե Ավարայրը չունենար համաժողովրդական նշանակություն, ո՞չ Եղիշին կլիներ ոչ էլ տոնակատարությունը։ Եթե մի որե՛կ դեպք տեղի չունենա, ինչպիսի գրքեր էլ որ գրվեն, դա ժողովրդական նշանակություն ունենալ չի կարող։ Ժողովուրդն է թեմավորել Եղիշին իր աշխատությունը գրելիս։ Ավարայրը մեացել է ժողովրդի իշխողության մեջ, նա պատմվել է սերնդից սերունդ և հասել է մեզ, դրա համար էլ Եղիշին իր գործով ապրում է յուր գարծում և յուր ժամանակներում։

Վարդանանց պատերազմը միայն տեղական նշանակություն չունեցավ, նա դուրս եկավ հայկական սահմաններից և ստացավ միայնազային նշանակություն։ Հայ ժողովուրդը իր պայքարով փրկեց Առաջավոր Ասիայի գաղաքացի մի շարք ժողովուրդներին Տիգրսի և Զուրա քաղաքականությունից, Ենոքիվ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի, այդ քաղաքականությունը ձախողվեց և Հազարերի հետ մեռավ։

Հրանտ Արմենի նույն աշխատության մեջ կան ևս ատարելի շատ կետեր, անճշտություններ, փաստական ու իվային սխալներ։ Նա հետաքննություն չի ունեցել ոգտագործել ժամանակակից հայագիտության վերաբերող քաղաքական աշխատություններ, բայց մենք բոլորի վրա կանգ առնել չենք կարող։

Ամփոփելով մեր գիտողությունները Հրանտ Արմենի «Մարդպետը և Ավարայրը» աշխատության մասին, եզրակացնում ենք, որ սույն աշխատությունը զիտական նորություններ չունի, աշխատության նպատակն է նախապես Վարդանանց պատերազմի 1500-ամյակի տոնակատարությունը և վարդան Մամիկոնյանի խաղաղամե դերը Ավարայրում, որպես մեծ զորավարի։